

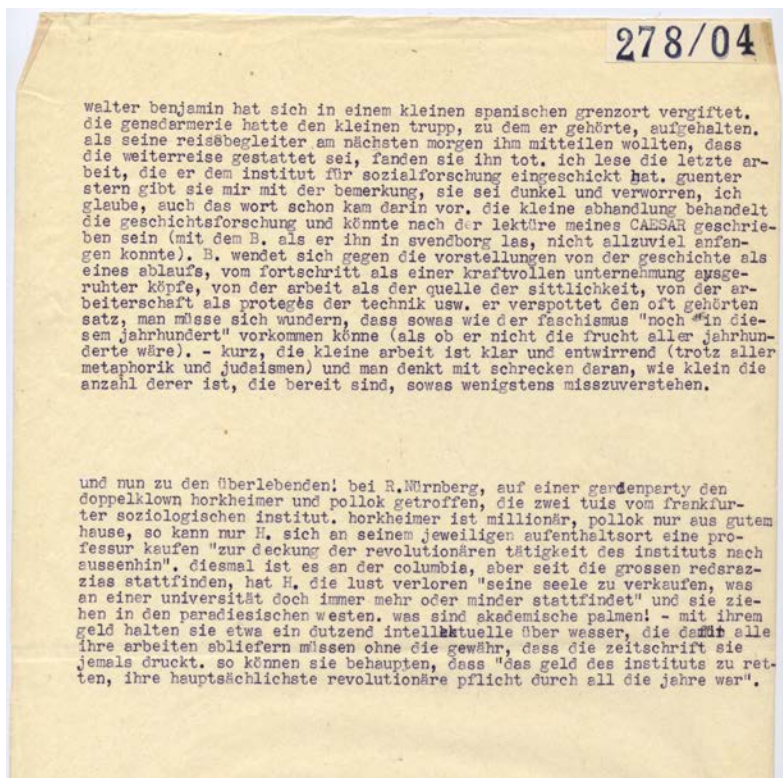
Оригінальність vs. туїзм. Ставлення Брехта до Вальтера Беньяміна та до Критичної теорії¹

I. Лос-Анджелес, липень/серпень 1941

Історія зв'язків Брехта з Вальтером Беньяміном та з Критичною теорією відбувається на двох континентах. Його дружба з Беньяміном має місце у старій Європі. А складне, неоднозначне ставлення до Критичної теорії – історія з Нового Світу. Погляди Беньяміна позначені словом "оригінальність" у моєму заголовку, критична теорія – брехтівським неологізмом "туїзм". Обидва позначення є плакатними, тому потребують розкриття і тлумачення.

У брехтівських нотатках, так званих журналах, є аркуш, де він висловлює своє ставлення як до Беньяміна, так і до представників Критичної теорії. Аркуш знаходиться у папці під заголовком "Америка / 21.7.41 – 31.12.41"², це початок записів у Каліфорнії. Другий аркуш починається записом від 21 липня 1941 року: "Ми прибуваємо у Сан Педро, порт Лос-Анджелесу. Марта Фейхтвангер і актор Олександр Гранах зустрічають нас на пірсі." Далі, на тій самій сторінці йде запис, зроблений наступного дня про відвідування вілли Аврора, великого будинку Фейхтвангерів "у мексиканському стилі"³. Третій аркуш датований 9 серпня 1941 року, текст починається наступним чином: "Здається, мене вилучено з епохи, це як острів Таїті у мегаполісі!" В кінці тексту Брехт згадує криваву різанину, яка лютує день і ніч у Європі за 15.000 кілометрів, "вирішуючи нашу долю".⁴

У нашому контексті важливим є четвертий аркуш без зазначеної дати. Він розташований між вище цитованим записом від 9 серпня та нотатками від 1 серпня. Отже послідовність не є хронологічною. Не можна сказати, чи був цей запис зроблений ще у липні чи вже у серпні 1941 року.⁵ Ці два записи необхідно докладно процитувати, оскільки в них сконцентровано виражено тему цієї статті: Брехт робить певні узагальнення стосовно його ставлення до Вальтера Беньяміна та до Критичної теорії.

Ілюстрація. 1 – Брехт: Журнал, липень або серпень 1941 р. (BBA 278/04)

Після цього аркушу у папці-оригіналі йде, як зазначалося, запис від 1 серпня: "Ніде не було моє життя важчим, ніж тут, у цьому місці начебто легкого буття." Він закінчується дивовижним порівнянням: "І саме тут бракує Грете. Ніби у мене забрали провідника, коли я вирушаю у пустелю" (27, 10).

Потім триває незвичайно довга пауза. Лише майже через два місяці робить Брехт знову нотатки у своєму журналі. У цей час ймовірно виникли чотири вірші на смерть Беньяміна; в одному з них згадується також Маргарете Штеффін. Під записом від 1 серпня Брехт наклеює газетне фото бомбардувальників Локхід перед перевезенням морем для англійської військової авіації (пор. 27, 10).

¹ Erstdruck in: Der Philosoph Bertolt Brecht. Hrsg. v. Mathias Mayer. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2011.

² Akademie der Künste, Berlin, Bertolt-Brecht-Archiv (im Folgenden: BBA) 278/01.

³ BBA 278/02, vgl. 27, 9.

⁴ BBA 278/03, vgl. 27, 10 u. 12.

⁵ Im Druck in 27, 10-13 ergibt sich der Eindruck, die Notiz zu Benjamin und zur Kritischen Theorie gehöre zur Eintragung vom 9. August, weil der Eingriff in die Abfolge der Überlieferung nur pauschal und nicht im Stellenkommentar mitgeteilt wird (vgl. 27, 370). – Im Nachlass von Günther Anders, den Brecht vor der Notiz getroffen hat, haben sich leider weder Briefe noch Kalender erhalten, die es erlauben würden, das Gespräch zwischen Anders und Brecht auf den Tag genau zu datieren. Gerhard Oberschlick, Wien, ist für die freundliche Auskunft zu danken.

Останній рядок вірша *Де Беньямін, де критик?* звучить: "Я їду вздовж верф бомбардувальників Лос-Анджелесу." (15, 339).

У пасажі, присвяченому Беньяміну, цікавими є заперечення інтерпретації Гюнтера Андерса, вказівка на близькість тез Беньяміна до роману "Цезар", а також ключові слова "метафізика" та "їудаїзми" у дужках. У частині, де описується прийом гостей у садку, вражає насамперед зла іронія над фінансовою та діловою практикою інституту соціальних досліджень. Ця іронія досягає найвищої точки у виразах "подвійний клоун Хоркхаймер і Поллок" і "туї", скороченні від "телект-уали-ін", протагоністів туїзму.

Перехід є дуже різким: "А тепер до тих, хто залишився в живих!" (27, 12)⁶ Проте він втрачає сарказм, якщо згадати, що Брехт у одному вірші самого себе назвав тим, хто залишився в живих. Ці рядки з'явилися навесні 1942 року, тобто через вісім місяців після згаданого запису:

Я той, хто залишився в живих // Звичайно, я знаю: мені пощастило / Стільки друзів я пережив. Але сьогодні вночі уві сні я почув, як ці друзі сказали мені: „Виживають сильніші” / І я зненавидів себе. (12, 125)

У брехтівських нотатках у журналі зустрічаються два афекти: сум через втрату друга та антипатія до його роботодавців, які не встигли врятувати Беньяміна. Ця антипатія змішується з ненавистю до самого себе через усвідомлення належності до тих, хто залишився в живих. Нас цікавить, що стоїть за цими записами. Точніше формулюючи тему цієї розвідки: Яка філософія стоїть за цим?

II. Хронологічний огляд (1): Брехт і Беньямін

1924	Перша зустріч у Берліні
1929	Дискусії: активне мислення
1930	Читацьке об'єднання з метою спростування поглядів Гайдеггера
1930/31	Журнальний проект Криза й критика
1933/35/37	Зустрічі у Парижі
1934/36/38	Беньямін у Брехта в Сковсбостранді
1940	Смерть Беньяміна у Піренеях
1941	Брехт пише чотири епітафії на смерть Беньяміна

Беньямін і Брехт зустрілися вперше імовірно пізньої осені 1924 року в одному з берлінських пансіонів. Тепер вже відомо, де це було: Майероттоштрассе 1, прямо на Фазаненплац. Відомо також, що після першої зустрічі у Брехта не було жодного бажання зустрітися з Беньяміном знову. Надто різними були вочевидь менталітети і теми їхніх праць.

Лише у травні 1929 року контакти поновлюються. У цьому місяці Брехт фіксує у записнику вирішальне ключове слово у дебатах цих років – "активне мислення". Влітку 1930 року виникає план "у дуже вузькому, критично налаштованому читацькому об'єднанні під керівництвом Брехта і мене Беньямін; Е. В., спростувати Гайдеггера".⁷

Цей план не здійснюється, так само, як і журнальний проект *Криза й критика*, робота над яким триває у 1930/31 роках. Це, мабуть, найвизначніший спільний проект з філософським, теоретико-пізнавальним підґрунтям. Центральним філософським поняттям дебатів стосовно *Кризи й критики* можна вважати грецьке слово *téchne* („уміння“, „заняття“).

За період з 1929 по 1939 рік Беньямін пише одинадцять текстів про Брехта, серед яких 3 *брехтівського коментаря*, дві статті під назвою *Що таке епічний театр?*, рецензію на *Тригрошовий роман* та *Коментарі до віршів Брехта*.

В еміграції Беньямін і Брехт зближуються. Вони живуть по сусідству, якщо поррахувати все разом, більше ніж рік: у 1933, 1935 і 1937 роках у Парижі, у 1934, 1936 і 1938 роках у датському місці вигнання Брехта Сковсбостранді під Свендборгом. Кілька тем бесід, які сконцентровані на філософії, будуть грати у подальшому особливу роль.

У тезах *Про поняття історії* та у записах до окремих пасажів Беньямін цитує Брехта. Про смерть Беньяміна у вересні 1940 року Брехт дізнається лише наступного літа. Він реагує цитованим некрологом у журналі та згадуваними ліричними епітафіями.

⁶ Lorenz Jäger hat bereits darauf hingewiesen, dass der Bruch der Tonlage an dieser Stelle nicht schärfer sein könnte, vgl. Lorenz Jäger: *Adorno. Eine politische Biographie*. München 2003, S. 157.

⁷ Walter Benjamin an Gershom Scholem, 25. April 1930. In: Walter Benjamin: *Gesammelte Briefe*. Hg. v. Christoph Gösde u. Henri Lonitz. 6 Bde. Frankfurt am Main 1995-2000 (im Folgenden: GB), III, S. 522.

III. Хронологічний огляд (2): Брехт і Критична теорія

1928/29	Адорно належить до кола близьких знайомих Брехта у Берліні
1930/31	Адорно передбачається у якості співробітника <i>Кризи й критики</i>
1933/34	Брехт читає статтю Фрідріха Поллока
1934	Висловлювання Корша про Хоркхаймера як автора <i>Сутінок</i>
1935/36	Адорно критикує брехтівські елементи у Беньяміна
1941–47	Зустрічі з членами інституту у Каліфорнії
1942	Брехт бере участь в одному семінарі інституту
1943	Адорно перекладає на музику два вірші Брехта
1943	Інститут як "скарбниця" для <i>Туї-роману</i>

Під поняттям Критична теорія мається на увазі філософська течія, до якої належали члени інституту соціальних досліджень. Інститут був заснований 1924 року у Франкфурті, тому його також називають Франкфуртською школою. Критична теорія особисто підтримувалася насамперед Максом Горкгаймером, він очолював інститут з 1930 року, та економістом Фрідріхом Поллоком, який обіймав посади адміністративного керівника й фінансового директора. Важливими для Брехта є крім того члени інституту Теодор Адорно, який після повернення Горкгаймера став його партнером і разом із ним керував інститутом, і Герберт Маркузе. І, звичайно, Беньямін як одержувач стипендій і автор *Журналу соціальних досліджень* належав до інституту.⁸

Інші члени – Еріх Фромм, Лео Левенталь, Франц Нейманн, Пауль Лацарсфельд, Генрик Гроссманн і Юліан Гумперц – не відіграли значної ролі або взагалі не мали жодного впливу на Брехта, тому у подальшому вони не розглядаються у цій розвідці. Так само як і особи, які належать до оточення інституту, які писали для *Журналу соціальних досліджень* і мали обмежений безпосередній зв'язок із Брехтом. Це Гюнтер Андерс, який вже згадувався, Карл Корш або Карл Аугуст Віттфогель.

Зв'язки Брехта з науковцями Критичної теорії не були постійними і тривалими, скоріше навпаки, – за винятком стосунків із Адорно, який познайомився з Брехтом приблизно у 1928 році у Берліні. Він та його дружина Гретель належать до 1933 року до кола близьких знайомих драматурга з Аугсбургу. У своїх спогадах про Беньяміна Ернст Блох зазначив стосовно пізніх двадцятих років у Берліні: "Беньямін мав найкращу репутацію у нашому невеликому колі друзів, до якого належали Адорно, Кракауер, Вейль, Брехт, я і ще кілька осіб"⁹. У цей час теоретик музики Візенгрунд-Адорно є рішучим пропагандистом Брехта. Він пише з ентузіазмом про музику до *Тригрошової опери* та про *Магадонні*.¹⁰ Прізвище Адорно стоїть також у списку співробітників журналу *Криза й критика*; проте невідомо, чи говорили з ним колись на цю тему. Немає також документальних свідчень, коли Брехт познайомився з Горкгаймером, Поллоком і Маркузе.

На початку еміграції Брехт читає статтю Фрідріха Поллока *Міркування з приводу економічної кризи* у *Журналі соціальних досліджень*; окреме видання статті збереглося у бібліотеці Брехта.¹¹ Імовірно, влітку 1934 року були написані Брехтом та його марксистським вчителем Карлом Коршем замітки у матеріалістичній полемічній збірці під назвою *Місце Спінози у передісторії діалектичного матеріалізму*. На 51 сторінці книги йдеться про запеклу боротьбу між ортодоксальними та матеріалістичними картезіанцями. Матеріаліст Генрі де Рой характеризується наступним чином: "Незважаючи на те, що через страх переслідувань де Рой поведився дуже обережно, було важко приховати матеріалістичний характер його поглядів."¹²

Корш уїдливо коментує ці рядки: "Це, мабуть єдина схожість з нашим 'Генріхом Регіусом.' К."¹³ Під ім'ям Генріх Регіус у 1934 році Горкгаймер видав у *Опрехта і Хельблінга* в Цюріху свій твір *Сутінки* з афористичними "Нотатками у Німеччині" з 1926 по 1931 рік. Корш, який мав тісні зв'язки з Інститутом соціальних досліджень, поза всяким сумнівом знав, хто був автором *Сутінок*; про це свідчать присвійний займенник та ім'я у лапках. Беньямін також цитував його. Можна припустити,

8 Vgl. Rolf Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule. Geschichte, Theoretische Entwicklung, Politische Bedeutung*. München 1988.

9 *Über Walter Benjamin*. Mit Beiträgen von Theodor W. Adorno, Ernst Bloch, Max Rychner, Gershom Scholem, Jean Selz, Hans Heinz Holz und Ernst Fischer. Frankfurt am Main 1968, S. 22.

10 Vgl. 2, 440f., u. 11, 339 (zur *Dreigroschenoper*) u. 2, 466 (zu *Mahagonny*).

11 Vgl. 28, 426, u. *Die Bibliothek Bertolt Brechts*. Ein kommentiertes Verzeichnis. Hg. v. Bertolt-Brecht-Archiv, Akademie der Künste. Bearbeitet von Erdmut Wizisla, Helgrid Streidt u. Heidrun Loeper. Frankfurt am Main 2007, S. 539 (Nr. 4145).

12 Thalheimer / Deborin: *Spinozas Stellung in der Vorgeschichte des dialektischen Materialismus*. Reden und Aufsätze zur Wiederkehr seines 250. Todestages. Berlin 1928, S. 51.

13 Ebd., S. 51 – im Exemplar aus Brechts Bibliothek, vgl. *Die Bibliothek Bertolt Brechts* (wie Anm. 10), S. 373 (Nr. 2595).

що Брехт також знав справжню особу Генріха Регіуса, або навіть і його книгу. Особливої уваги заслуговує той факт, що історичним прикладом псевдоніма Горкгаймера, Генріха Регіуса, як це можна почути, є картезіанець Генрі або Гендрік де Рой, про якого йдеться у полемічній збірці.¹⁴

У лютому 1937 року Брехт запитує Джорджа Гроша, чи не міг би він зробити що-небудь для Германа Борхардта, звернувшись до засновника інституту Фелікса Вейля або Фрідріха Поллока (29, 11). Борхардта було вислано з Мінська до Німеччини, він перебував у концентраційному таборі Дахау. Невідомо, якою була реакція на запит, чи було надано допомогу.

Погіршення стосунків з Брехтом відбувається через ревності Адорно. Вже 1932 року Адорно начебто сказав: "Під впливом Брехта Беньямін робить лише безглузді речі."¹⁵ Адорно неодноразово висловлює Беньяміну серйозні сумніви та побоювання стосовно Брехта. Адорно виступає з критикою статті про твір мистецтва 18 березня 1936 року, Беньямін, на його думку, недооцінює технічність автономного мистецтва й переоцінює цей аспект мистецтва залежного. Реалізація цієї "діалектики крайностей" означає, за Адорно, "повну ліквідацію брехтівських мотивів."¹⁶ Беньямін не може приховувати напади та інсинуації Адорно. З надзвичайною недовірою дивилися відтепер керівники та деякі співробітники інституту на політичну позицію Брехта, підозрюючи його у сталінізмі. Беньямін намагався виступати посередником і таким чином допомагати – вочевидь лише з частковим успіхом.¹⁷

Регулярні зустрічі Брехта та членів інституту починаються лише з 1941 року у Каліфорнії. З нотаток у журналі відомо, що це викликає у Брехта, як правило, роздратування, жовчні зауваження. Він зустрічає Горкгаймера, Поллока і Маркузе, пише Брехт у вересні 1941 року Карлу Коршу. Користь від цих зустрічей він бачить лише у матеріалі для *Туї-роману*. Далі у листі:

"Найближчим часом буде зніматися фільм про чудотворне місто Лурд, я припускаю, що вони роблять ставку на ролі священиків. У найвіддаленішому куточку Фінляндії я не почував себе таким відірваним від світу. Неприязнь, ворожість зростають тут як апельсини, не маючи при цьому підґрунтя" (29, 215).

Слова "неприязнь, ворожість" викликають певні сумніви: Стосунки з Адорно у роки з 1941 по 1944 були дуже дружніми. 22 січня 1942 року Адорно писав своїм батькам: "Єдині люди, яких ми досить часто бачимо, це родина Брехтів, з якими ми дуже добре ладимо."¹⁸ У червні 1943 року Адорно переклав на музику два пропагандистські вірші Брехта.¹⁹ На думку Брехта *Експеримент по Вагнеру* був "цікавим, але надто заглибленим у свідомість старого міфотворця у пошуках витиснень, комплексів, перешкод"; Брехт поставив Адорно поряд із Лукачем, Блохом і Штерном, "які намагаються лише витіснити старий психоаналіз" (27, 49н.) У Адорно слухали платівки Айслера

14 Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. Hg. v. Alfred Schmidt und Gunzelin Schmid Noerr. Band 2: *Philosophische Frühschriften 1922-1932*. Hg. v. Gunzelin Schmid Noerr. Frankfurt am Main 1987, S. 466.

15 Peter von Haselberg: *Wiesengrund-Adorno*. In: *Text + Kritik*. Sonderband Theodor W. Adorno. Hg. v. Heinz Ludwig Arnold. München 1977, S. 14.

16 Theodor W. Adorno: *Briefe und Briefwechsel*. Hg. v. Theodor W. Adorno Archiv. Band 1: Theodor W. Adorno / Walter Benjamin: *Briefwechsel 1928-1940*. Hg. v. Henri Lonitz. Frankfurt am Main 1994, S. 173.

17 Gretel Adorno bat Benjamin am 3. August 1938 um „etwas Geschriebenes“ von Brecht, worin er dem „Wechsel seiner Ansichten Ausdruck verleiht“, damit sie es „dem Institut schwarz auf weiß zeigen kann“ (Gretel Adorno / Walter Benjamin: *Briefwechsel 1930-1940*. Hg. v. Christoph Göttsche und Henri Lonitz. Frankfurt am Main 2005, S. 342). Am gleichen Tag beschrieb Benjamin Horkheimer „unsere Stellung zur Sowjetunion“, wobei er Brecht in das „unsere“ einbegriff (GB VI, S. 148). Horkheimer quittierte das befriedigt: „Die Isolierung [Brechts; E. W.] scheint in steigendem Maße die Folge und das Kennzeichen von Klarheit und Anständigkeit zu werden.“ (Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. Hg. v. Alfred Schmidt und Gunzelin Schmid Noerr. Band 16: *Briefwechsel 1937-1940*. Hg. v. Gunzelin Schmid Noerr. Frankfurt am Main 1995, S. 476). Das Schreiben an seine Frau Gretel kommentierte Adorno maliziös: „Aus einem Brief von Benjamin geht hervor, daß mittlerweile Brecht auch ein Haar in der offiziellen Suppe gefunden hat – freilich noch nicht, daß er endlich den Teller stehengelassen hat.“ (Adorno an Horkheimer, 8. August 1938. In: Theodor W. Adorno: *Briefe und Briefwechsel*. Hg. v. Theodor W. Adorno Archiv. Band 4: Theodor W. Adorno / Max Horkheimer: *Briefwechsel 1927-1969*. Band II: 1938-1944. Hg. v. Christoph Göttsche u. Henri Lonitz. Frankfurt am Main 2004, S. 41).

18 Theodor W. Adorno: *Briefe und Briefwechsel*. Hg. v. Theodor W. Adorno Archiv. Band 5: Theodor W. Adorno: *Briefe an die Eltern 1939-1951*. Hg. v. Christoph Göttsche und Henri Lonitz. Frankfurt am Main 2003, S. 126. – Immer wieder werden Begegnungen mit Brecht und Helene Weigel erwähnt. In einem späteren Brief ist nach einem Besuch Brechts die Rede von „einem im übrigen sehr netten und angeregten Abend bei uns“ (S. 301).

19 Theodor W. Adorno: *Zwei Propagandagedichte für Singstimme und Klavier* [„Deutschland“ und „Das Lied von der Stange“], in Ders.: *Kompositionen*. Hg. v. Heinz-Klaus Metzger u. Rainer Riehn. Band 1: *Lieder für Singstimme und Klavier*. München 1980, S. 86-91. – Das Manuskript im Theodor W. Adorno Archiv, Ko 322, hat die Entstehungsdaten „Los Angeles, 5. Juni 1943“ auf dem ersten und „Los Angeles, 16. Juni 1943“ auf dem letzten Blatt (Mitteilung von Michael Schwarz, Walter Benjamin Archiv; vgl. die Daten im Werkverzeichnis: Stefan Müller-Doohm: *Adorno. Eine Biographie*. Frankfurt am Main 2003, S. 954). Am 11. Juni 1943, also zwischen dem Beginn und dem Abschluß der Arbeit, traf Adorno Brecht, vgl. Adorno: *Briefe an die Eltern* (wie Anm. 17), S. 201.

(пор. 27, 87), і у березні 1942 року Брехт записує "розмову з Візенгрундом-Адорно [...] про специфіку театру у порівнянні з фільмом" (27, 75), надзвичайно цікаві пошуки однодумців.

Час від часу до цього залучаються також інші члени інституту. Брехт вважав, наприклад, Герберта Маркузе "дуже доступним, компанійським" (29, 217). Стосунки з Горкгаймером також не були винятково неприязними та ворожими. У лютому 1942 року Горкгаймер пропонує включити до збірки на вшанування пам'яті Беньяміна статтю Брехта; однак план не реалізується.²⁰ Деякий час родини Горкгаймера, Адорно, Айслера, Кортнера і Брехта наймають ту ж саму хатню робітницю – таким чином вирішуються буденні проблеми у Нью Веймарі.²¹ На думку Лоренца Йегера, "не слід уявляти собі вежу зі слонової кістки Критичної теорії надто ізольованою".²²

Горкгаймер висловився ще до першої публікації робочого журналу з приводу прочитаного на початку запису. У листі до Зігфріда Унзельда від 27 жовтня 1972 року він шкодує, що Брехт розповідав про нього "без жодного натяку на його очевидну прихильність. Він нерідко запрошував мене до себе і не приховував свого бажання обговорювати зі мною дуже важливі проблеми". Горкгаймер повідомляв також факти:

"До помилкових відомостей належить той факт, що я був тоді мільйонером, крім того, що я міг купити собі у "відповідному місці проживання професуру, цього разу в ... Колумбійському університеті". Я був професором лише в одному університеті, а саме у Франкфурті. [...] Зв'язок з Колумбійським університетом базувався на дивовижній великодушності президента Батлера, який на моє прохання надав інституту безкоштовно приміщення на території кампусу. [...] Твердження, що я переїхав з Нью-Йорку до Каліфорнії через "червоні облави", тому що я не хотів більше продавати свою душу, "що неодмінно відбувається в університеті", є хибним вже тому, що інститут не був частиною Колумбійського університету і був "пов'язаний" з ним лише як самостійна установа. (27, 377 н.)

Брехт і Адорно зустрічаються знову і знову завдяки Гансу Айслеру, який у цей час пише з Адорно *Музику для фільмів*.²³ Айслера запрошують на семінари інституту. У нього виникає враження, ніби він виконує призначену йому функцію алібі. Він підтримував зв'язки з Комуністичною партією Німеччини в еміграції. Отже, його запрошували, щоб довести, що там не обговорюється нічого антикомуністичного. Айслер розповідав Гансу Бунге: "Брехта, на жаль, не запрошували, тому що його боялися. Говорити про якісь чутки у присутності Брехта, що час від часу там відбувалося, – про це не могло бути і мови."²⁴ Але влітку 1942 року Брехт бере участь принаймні у двох засіданнях семінару. Також у сорокових роках починається співпраця в установах еміграції, таких як Рада демократичної Німеччини (пор. 29, 325) та Європейський Фонд фільмів. Ця співпраця стосується наміру, інформувати німецький народ через звернення по радіо.²⁵

Брехтівським лейтмотивом зустрічей у Каліфорнії залишається однак ключове слово *туїзм*. Читаємо у журналі запис, зроблений 10 жовтня 1943 року: "Цей Франкфуртський інститут є скарбницею для *Туї-роману*." (27, 177) Брехт ігнорує роботу інституту майже повністю, також після еміграції. Відоме послання в пляшці *Діалектика Просвітництва* Горкгаймера й Адорно Брехт напевно ніколи не читав.

З творів Адорно у бібліотеці Брехта можна знайти лише збірку статей *Призми* 1955 року.²⁶ Здається, книга випадково потрапила на полицю, наприклад, як подарунок видавця Зуркампа разом із численними іншими виданнями, у будь-якому разі вона залишилася непрочитаною. Закладка на сторінках 304/305, на *Нотатках про Кафку*, належить, найвірогідніше, також не Брехту. Лише під час підготовки цієї розвідки було виявлено слід попелу, який до цього часу не помічали. Попіл від сигари? Крихітні залишки між сторінками 284 та 285, усередині тексту *Характеристика Вальтера Беньяміна*. Цілком можливо, що Брехт читав цей текст.

20 Vgl. Erdmut Wizisla: *Benjamin und Brecht*. Die Geschichte einer Freundschaft. Frankfurt am Main 2004, S. 348.

21 Adorno: *Briefe an die Eltern* (wie Anm. 17), S. 207f.

22 Jäger: *Adorno* (wie Anm. 5), S. 163.

23 Das Buch erschien 1947 bei Oxford University Press, deutsch 1949, allerdings jeweils ohne daß Adorno als Verfasser genannt wurde.

24 Hanns Eisler: *Gespräche mit Hans Bunge*. Fragen Sie mehr über Brecht. Übertragen und erläutert v. Hans Bunge. Leipzig 1975, S. 32.

25 Vgl. 29, 325; Werner Hecht: *Brecht Chronik*. 1898-1956. Frankfurt am Main 1997, S. 756, u. Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. Hg. v. Alfred Schmidt und Gunzelin Schmid Noerr. Band 17: *Briefwechsel 1941-1948*. Hg. v. Gunzelin Schmid Noerr. Frankfurt am Main 1996, S. 271.

26 *Die Bibliothek Bertolt Brechts* (wie Anm. 10), S. 320 (Nr. 2339).

Після повернення з еміграції зустрічей, здається, більше не було. Принаймні жодну не підтверджено документально. Горкгаймер належить до адресатів Брехтівського *Відкритого листа до німецьких художників і письменників* від 26 вересня 1951 року.²⁷ Відповідь не дійшла до нашого часу.

Брехт був змушений відмовитися від свого виступу під час п'ятої *Дармштадтської дискусії*, у який брав участь Адорно (пор. 30, 607н.). Відчуженість зростає. Вона пов'язана також із перебуванням у різному оточенні: Адорно, Горкгаймер і Поллок живуть на Заході, Брехт – на Сході. І вона ґрунтується на взаємному неприйнятті, навіть після смерті. У статті 1962 року *До діалектики активної позиції* Адорно критикує Брехта. На його думку, Брехтівські персонажі на сцені "явно зменшуються до тих агентів соціальних процесів і функцій, якими вони є побічно, не знаючи про це."²⁸ У комедії "Кар'єра Артуро Уї" він бачить "замість конспірації впливових можновладців [...] безглузду гангстерську організацію, трест 'Цвітна капуста'. Справжній жах фашизму зникає."²⁹ Хоча Адорно цінує "поетичну силу Брехта так само, як і його дотепний та невгамовний розум", проте він зауважує, що "Брехтівський тон отрує неправдивість його політики: те, що він пропагує, не є недосконалим соціалізмом, як він тривалий час вважав. Це справжня тиранія."³⁰ У 1965 році у листі до Кракауера Адорно характеризує нову постановку *Тригрошової опери* як "застарілу, вкриту пилом".

Як реакція на побачене: "може з'явиться думка, що твори не залишаються такими, якими вони були колись. Так інколи вважалось сорок років тому. [...] Це стосується саме *Тригрошової опери*. Я взагалі сумніваюсь, чи багато залишиться від Брехта"³¹.

Погляд Адорно на Брехта після його смерті залишився таким же суперечливим як і його стосунки з живим Брехтом. Що його приваблювало і цікавило, є сумнівним. Начебто ще у Каліфорнії Адорно зло зауважив, – за словами Герберта Маркузе – "Брехт витрачає щоденно дві години, заштовхуючи собі бруд під нігті, для того, щоб виглядати по-пролетарськи."³² Дрібні ущипливі зауваження у журналі Адорно не міг читати, але з листів Брехта до Корша, які у 1963 році були частково опубліковані у Меркурії, він довідався про Брехтівські уїдливі напади на інститут. Цього було достатньо. У листі до Зигфріда Унзельда, який попросив Адорно висловити своє ставлення до Брехта й Хайдеггера, Адорно пояснив 30 липня 1964 року:

Я особисто завжди добре ладив з Брехтом саме тому, що я нещадно давав відсіч нападам так само як і він, у якого бажання мати владу над кимсь було більшим за інші, виступав проти мене з надією, надати мені певну функцію у царині його панування, я вважаю, також після його смерті це був би найкращий спосіб спілкування наших душ. Я невисокої думки про однобічну солідарність; у листах до Корша Брехт дійсно нетактовно й брутально нападав на моїх друзів Хоркхаймера та Герберта Маркузе. Я вважаю, те, що я говорю про нього, все ж є більш обґрунтованим ніж його вибухи інтелектуальної ненависті, які, в свою чергу, зовсім непогано підходять Хайдеггеру.³³

Однак Адорно завжди цікавився поетом і естетичним новатором. Він віддавав належне "поняттю очуження" у лекціях з естетики у 1958/59 роки. Завдання мистецтва, говорив Адорно, полягає в тому, щоб "очужувати добре знайоме і таким чином переміщати його у перспективу, яка є перспективою його сутності, а не лише зовнішнього вигляду". Брехт як теоретик "зробив вагомий внесок у мистецтво", коли він писав, що відчуженість світу можна відтворити у художньому творі лише, "якщо відмовитися представляти відоме, тому що воно є звичайним і вже сформованим, як добре знайоме".³⁴

IV. Філософія (1): Ставлення Брехта до Беняміна

За хронологічним оглядом у другій та третій частині цієї статті йде тематичний блок (у розділі IV та V). При цьому виникає питання, яку роль грала філософія в окреслених ситуаціях. Це важко з'ясувати, оскільки ми маємо справу з учасниками подій, які не були філософами. Це важко ще і

27 Max-Horkheimer-Archiv, Frankfurt am Main (vgl. BBA Z 34/21).

28 Theodor W. Adorno: *Zur Dialektik des Engagements*. In: Neue Rundschau 73. Jg. (1962), H. 1, S. 99.

29 Adorno: *Zur Dialektik des Engagements* (wie Anm. 27), S. 99.

30 Adorno: *Zur Dialektik des Engagements* (wie Anm. 27), S. 101f.

31 Theodor W. Adorno an Siegfried Kracauer, 27. April 1965. In: Theodor W. Adorno: *Briefe und Briefwechsel*. Hg. v. Theodor W. Adorno Archiv. Band 7: Theodor W. Adorno / Siegfried Kracauer: *Briefwechsel 1923-1966*. Hg. v. Wolfgang Schopf. Frankfurt am Main 2008, S. 700.

32 James K. Lyon: *Bertolt Brecht in Amerika*. Frankfurt am Main 1984, S. 346.

33 *So müsste ich ein Engel und kein Autor sein*. Adorno und seine Frankfurter Verleger. Der Briefwechsel mit Peter Suhrkamp und Siegfried Unseld. Hg. v. Wolfgang Schopf. Frankfurt am Main 2003, S. 501.

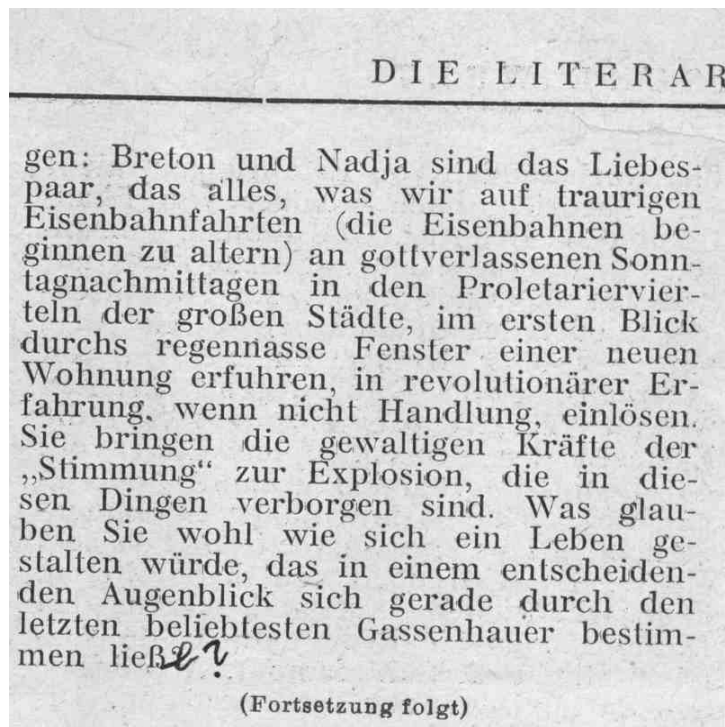
34 Theodor W. Adorno: *Nachgelassene Schriften*. Hg. v. Theodor W. Adorno Archiv. Abteilung IV: *Vorlesungen*, Band 3: *Ästhetik* (1958/59). Hg. v. Eberhard Ortland. Frankfurt am Main 2009, S. 127.

тому, що ми не можемо виходити тут із традиційного розуміння філософії або скористатися "школярською" філософією. У Брехта – так само, як і у Беняміна або Адорно – філософію не можна відокремити від соціології, політики, суспільної теорії. Його підхід передбачає перехід кордонів, він є міждисциплінарним. Тому ми розглядаємо тему розвідки, виходячи з досить широкого розуміння філософії.

Описується ставлення Брехта до Беняміна та до представників критичної теорії, якщо це можливо, зважаючи на його втілення у Брехтівських літературних текстах. Що інша сторона залежно від обставин думала і писала про Брехта, у цьому дослідженні, як у свого роду пілотному проекті, не враховується. Тільки там, де цього не можна уникнути, представлено взаємовідносини.

Приклад 1: Вульгарна пісенька

Перший епізод есе Беняміна про сюрреалізм (1929) закінчується наступним текстом:

Ілюстрація 2 – Бенямін: Сюрреалізм (уривок), *Літературний світ*, 1 лютого 1929 (Архів Вальтера Беняміна, у подальшому: WBA) Вид. 27.

На це реагує написана в тому ж році Історія про пана Койнера:

ДЕЯКІ ФІЛОСОФИ, РОЗПОВІДАВ ПАН КОЙНЕР, запитують, як мало виглядати б життя, яке повсякчас у вирішальній ситуації керувалося б останнім шлягером. Якби наше гарне життя було у наших руках, нам дійсно були б не потрібні ні благородні мотиви, ні дуже мудрі поради, й будь-яке вибирання припинилося б, сказав пан Койнер, сповнений схвалення цього питання.³⁵

Цитата, яку важко інтерпретувати, свідчить про ґрунтовне знання Брехтом праць друга. Філософи ставлять питання.

Воно виразно схвалюється. Проте відповідь Койнера є радше нефілософська, якщо не антифілософська. Обіцяється життя, яке можна прожити без благородних мотивів, мудрих порад і без "будь-якого вибирання" – отже, без філософії, без високого. Іншими словами: життя відповідно до актуального стану потреб, бажань чи тривіальних прагнень?

Приклад 2: Активне мислення

Бенямін і Брехт знайшли – ймовірно разом – у дискусіях поняття "активне мислення". Очевидно, що це поняття має надзвичайно важливий філософський сенс, це поняття теорії пізнання.

Це визначення вперше зафіксовано у письмовому вигляді у записнику Брехта, який було розпочато у травні 1929 року. Ще до перших записів стосовно журналу, які називаються *Критичні сторінки*, зазначається: "Мислення окремої людини" є "незацікавленим" і "майже завжди нічого не вартим", "цінним, тобто активним воно є тоді, коли певна кількість зацікавлених осіб наводять аргументи". Слово "активний" розширюється у цьому місці до поняття "активне мислення".³⁶

Коло питань, що розглядаються, має багато вимірів: Мислення повинно мати наслідки. Мислення заради мислення неприпустимо. В той же час поняття "активне мислення" має ремісничо-технічний вимір (філософські це знову *téchne*). Мистецтво і теорію мистецтва можуть бути зроблені. Важливі частини дискусії містяться у розмовах стосовно *Кризи й критики*: "Як, взагалі, думати по-науковому?", — запитує Брехт в одному місці. Таким чином, він ніби повертається штучно до

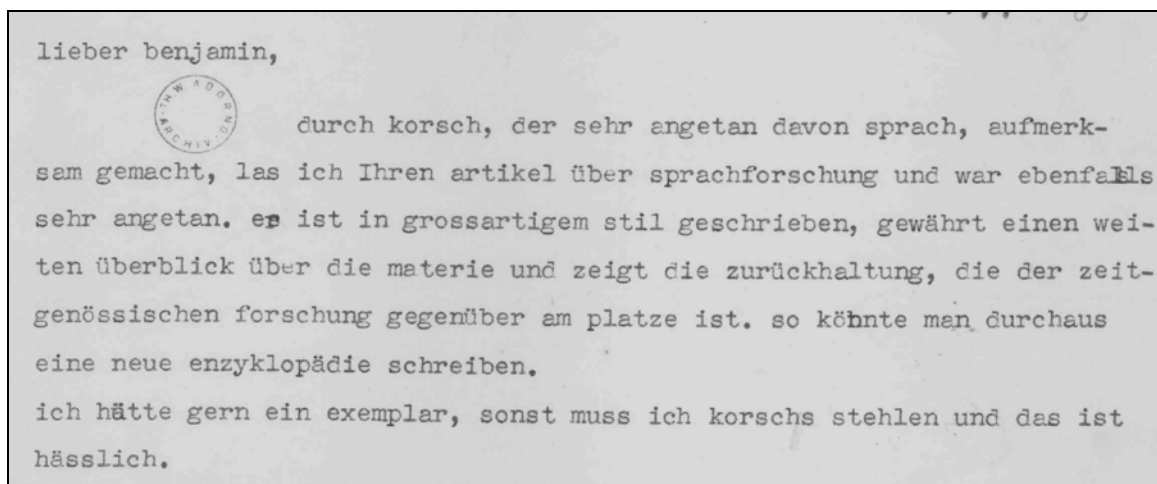
35 18, 35. – Der Hinweis auf diese Parallele findet sich bei Hartung, Günter: *Das Ethos philosophischer Forschung*. In: *Aber ein Sturm weht vom Paradiese her*. Texte zu Walter Benjamin. Hg. v. Michael Opitz und Erdmut Wizisla. Leipzig 1990, S. 44f.

36 BBA 363/30, vgl. Wizisla: *Benjamin und Brecht* (wie Anm. 19), S. 139.

нульової точки. Цей пізнавально-теоретичний інтерес, який стосується активного мислення і теоретичного впорядкування можна знайти у багатьох працях: у творах Брехта, які виникли близько 1930 року, у статтях Беняміна *Автор як виробник або Твір мистецтва в епоху його технічної відтворюваності*. Показовим у цьому зв'язку є також фрагмент з віршу Брехта *Скептик*, який містить думки з виступу Беняміна по радіо *Берт Брехт*: "Чи варто думати? Яка від цього користь? Для чого це дійсно потрібно? Кому? Звичайно, це лише грубі питання". Це нагадує Брехтівську максиму про незграбне, вульгарне мислення, поняття, яке слід розуміти по-іншому, яке має протилежний сенс. "Звичайно, лише грубі питання", продовжує Бенямін. "Проте, говорить пан Койнер, ми не повинні боятися грубих питань, ми маємо готові тонкі відповіді на ці грубі питання."³⁷

Приклад 3: Енциклопедія

У другому номері *Журналу соціальних досліджень* 1935 року Бенямін опублікував статтю Проблеми соціології мови. Брехт пише йому стосовно цього у квітні 1936 року:

Ілюстрація 3 – Брехт Беняміні, квітень 1936 (WBA 26/8).

Це судження має велике значення, якщо пригадати, наскільки важливими були для Брехта енциклопедичні техніки. Необхідно взяти до уваги записи щодо цієї теми, зроблені до та під час еміграції. Ознаками нової енциклопедії є об'єктивність пізнавальних процесів, мовно- та суспільнокритичний аналіз, критичний аналіз ідеології, відмова від їхнього оцінювання або нехтування, безперервність, конкретність і суверенне володіння матеріалом.³⁸ Ця похвала корелює з адресованими Бенямінін проханнями Брехта про професійні висновки.³⁹

Приклад 4: Спіраль

Брехт захоплено реагує на статтю Беняміна *Едуард Фукс, колекціонер та історик*. Навесні 1937 року він пише листа, проте його, судячи з усього, не було відправлено. Чеснота "економії" базувалася на тому, що автор мав певну дистанцію до теми, яка дозволила йому спокійно поводитися з матеріалом. Це нагадує положення епічного театру: Бенямін як автор поводив себе як ідеальний актор Брехтівської сцени. Він не вживався у предмет дослідження, а тримав відстань і демонстрував ставлення без тиску. За допомогою понятійних пар 'прикраса' та 'витончений', 'дзеркало' та 'спіраль' Брехт проілюстрував також якості дослідження Беняміна: Слово "витончений (у старому гарному значенні)" походить від давньоверхньонімецького 'прикраса' й означає 'красивий, чудовий, дорогоцінний'; мається на увазі досконала якість, форма без прикрас, без декоративних зайвих аксесуарів. Образ спіралі підкреслює динамічний спосіб зображення. Те, що спіраль ніколи не подовжується дзеркалом, означає, що автор не обмежувався лише створенням зображень дійсності, відображенням, а намагався з'ясувати суть існуючих зв'язків.

37 Walter Benjamin: *Gesammelte Schriften*. Unter Mitwirkung von Theodor W. Adorno u. Gershom Scholem hg. v. Rolf Tiedemann u. Hermann Schweppenhäuser. 7 Bde. Frankfurt am Main 1972-1985 (im folgenden: GS), II/2, S. 664.

38 Vgl. Wizisla: *Benjamin und Brecht* (wie Anm. 19), S. 244-246.

39 Wizisla: *Benjamin und Brecht* (wie Anm. 19), S. 228.

Приклад 5: Історичне дослідження

Тут потрібно ще раз на короткий час повернутися до нашого ключового тексту. Брехтівський реферат тез Бен'яміна, це так легко написано, геніальне резюме тексту, який вважається складним, свідчить про велике порозуміння; вказівка на роман "Цезар", який благословив ці тези, говорить також про певну гордість, приховану через применшення.

Гюнтер Андерс назвав тези "темними та заплутаними". Брехт дає категоричну відповідь на це: "Отже, невелика праця є ясною та зрозумілою". Бен'ямін і Брехт поділяли фундаментальні історико-філософські позиції. Не можна однозначно визначити межі взаємного впливу, проте беззаперечним є корисне для обох плідне спілкування. Слід підкреслити згоду у наступних ключових питаннях: Бен'ямін і Брехт критикують будь-яку форму оптимізму з приводу прогресу й суперечать, таким чином, впевненості у перемозі комуністичного руху. Вони знають, що історія пишеться правителями, тому звертаються до традиції пригнічених (*Питання робітника, що читає; Візит до письменників у вигнанні*). У Брехтівському короткому рефераті тез зафіксовані важливі ключові положення:

"Б. виступає проти розуміння історії як перебігу подій, прогресу як енергійної справи окремих людей, роботи як джерела моральності, робочої сили як протезу техніки і таке інше"⁴⁰.

Відповідності є також щодо поглядів на минуле як послідовність катастроф та стосовно значення удачі.⁴¹

Приклад 6: Оригінальність

В останньому прикладі міститься знову одна історія про пана Койнера. Вона була написана у 1929 році, коли Бен'ямін і Брехт активізували свої стосунки. Її назва *Оригінальність*:

"Китайський філософ Чжуан Цзі написав вже у зрілому віці *Книгу сотні тисячі слів*, яка на дев'ять десятих складалась із цитат. Такі книги вже не можуть бути у нас написані, оскільки бракує розуму. Отже, думки продукуються лише у власній майстерні, при цьому той, хто недостатньо їх виробляє, вважає себе ледачим" (18, 441).

Філософ Чжуан Цзі нагадує про поведінку Бен'яміна з цитатою, як він насамперед під час роботи над окремими пасажами був методично послідовним.

Брехт цінував розум, цікавість та переконливість Бен'яміна. У вірші *Список втрат*, одній з епітафій, Брехт пише: "Отже, залишив мене той, хто суперечив мені / Той, хто багато знав, шукав нове / ВАЛЬТЕР БЕН'ЯМІН." (15, 43) Інтерес Брехта до Бен'яміна не був філософським. Те, що його приваблювало, стосувалось методичних питань. Погляди Бен'яміна можна узагальнити. Мислення / філософія повинна:

- усвідомлювати актуальні потреби
- бути активною, мати результати
- бути енциклопедично налаштованою
- проявляти стриманість стосовно сучасних досліджень
- тримати дистанцію до теми
- відмовлятися від прикрас
- цитуватися.

Цей каталог є надзвичайно привабливим. Але він не є повним. Не можна стверджувати, що Брехт з такого роду оцінкою є абсолютно справедливим до Бен'яміна. Я сказав би навіть, що Брехт сприймає Бен'яміна з неабиякою часткою ігнорування. Він не бере до уваги те, що є для нього чужим і незрозумілим: метафоричне, єврейське, містичне. У деяких випадках Брехт неправильно розумів Бен'яміна. Це помітно майже в усіх розмовах. Брехт не сприймає статтю Бен'яміна про Кафку 1934 року, висловлюючи докір, що він ніби слугує єврейському фашизму. Нариси про сплін та ауру з есе про твір мистецтва Брехт коментує наступним чином: "Все є містикою у позиції проти містики. У такій формі адаптується матеріалістична концепція історії! Це досить жакливо." (26, 315) Решта непорозуміння стосується історико-філософських тез Бен'яміна. Через повагу до померлого друга думки з цього приводу подані у журналі у дужках.

Такими загальними запереченнями філософія Бен'яміна скорочується до того, що Брехт був готовий визнати. Таке ставлення нагадує висловлювання Брехта про "літераторів-майстрів висувної шухляди" з дебатів щодо експресіонізму. Це означає, що для того, аби поміститися у висувні шухляди, літературні твори мають бути значною мірою скорочені. В першу чергу мається на увазі

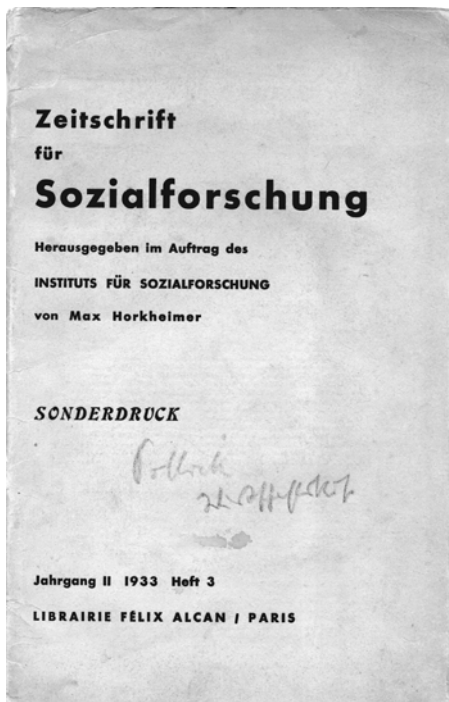
40 BBA 278/04, vgl. 27, 12.

41 Vgl. Wizisla: *Benjamin und Brecht* (wie Anm. 19), S. 267-274.

Дьордь Лукач. Брехт продовжує: "Я бачив одного разу, як Чаплін у фільмі пакував валізу. Те, що в кінці з валізи виглядало, штани чи кінчики сорочок, він просто відрізає ножицями."⁴² Тут ми могли б, ні, ми повинні були б запитати, яким чином можна пояснити межі цього розуміння. Безперечно, Брехт відомий не заборонаю мислення як такого, але мислення крайностями, як це наважувався робити Бен'ямін, Брехт розглядав як певної мірою підозріле, ризиковане. Брехт прагнув – при всьому неортодоксальному – помірного. Слід згадати його бажання, Бен'ямін записав його: Брехт хотів, щоб коли-небудь про нього сказали: "Він був помірно одержимим."⁴³ Прагматик і прихильник прикладного мислення, надзвичайно освічений, захоплений, вразливий, без благоговіння перед тим, що потрібно знати. Проте Брехтівська діалектика прагнула вирішення питань, синтезу – категорії, від яких Бен'ямін міг відмовитися.

V. Філософія (2): Ставлення Брехта до Критичної теорії

Приклад 1: Економічна криза

Ілюстрація 4 – Фрідріх Поллок: Коментарі до економічної кризи, спеціальне видання Журналу соціальних досліджень (NB bb E 09/060).

Спеціальне видання статті Фрідріха Поллока *Коментарі до економічної теорії* у Брехтівській бібліотеці має численні позначки та підкреслення. Брехт читав цю статтю ретельно і очевидно погоджуючись з аргументацією Поллока, яка у той час ще була достатньо марксистською. Поллок пояснює базову структуру кризи "через конфлікт між продуктивними силами й виробничими відносинами, який виражається у протиріччі між необмеженими економічно-технічними можливостями та обмеженою метою використання основного капіталу, здійснення якої має тенденцію до ускладнення". Він інформує про те, що економічний статистик Войтинський оцінив кризові витрати до кінця 1933 року приблизно у 200 мільярдів золотих доларів. Поллок пише: "До характеристики уряду, за часів якого відбувається цей процес, належить його виняткова залежність від найпотужніших суспільних груп і незалежність від решти." Він запитує: "Чи є сама війна дійсно 'чужим системі', винятково політичним фактором?" Це фрагменти статті, які

поряд з іншими були виділені Брехтом підкресленнями.⁴⁴ Брехт читав статтю, вочевидь, навіть два рази, оскільки в тексті зустрічаються червоні та сині підкреслення. Проте він не звернув увагу на надзвичайно актуальний пасаж, у якому Поллок оцінив процеси, що відбувались у Італії, Німеччині та США як "новий рівень державно-капіталістичного втручання."⁴⁵

Приклад 2: Теорія потреб

Поняття 'криза' пов'язує статтю Поллока з семінаром влітку 1942 року. Брехт був гостем на двох засіданнях семінару про теорію потреб. Це були так звані дискусії в Лос-Анджелесі. 28 червня 1942 року мова йшла про співвідношення потреб і культури у Олдоса Хакслі, а 25 серпня 1942 року

42 22/1, 448. – Die Idee, Brechts Charakterisierung von Lukács auf Brecht selbst anzuwenden, stammt von Joachim Kersten. Dafür sei ihm hier gedankt.

43 GS VI, S. 538.

44 Friedrich Pollock: *Bemerkungen zur Wirtschaftskrise*. In: *Zeitschrift für Sozialforschung*. 2. Jg. (1933), H. 3, S. 321-354. Die von Brecht angestrichenen, zitierten Stellen finden sich auf den Seiten 321, 341, 353 u. 326. Es gibt aber auch darüber hinaus Anstreichungen.

45 Pollock: *Bemerkungen zur Wirtschaftskrise* (wie Anm. 43), S. 347, vgl. Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule* (wie Anm. 7), S. 314.

Гюнтер Андерс поставив на обговорення тези про поняття 'потреби', 'культура', 'культурні потреби', 'культурні цінності', 'цінності'.⁴⁶

Брехт брав участь стримано й у більшості випадків він ставив питання, неодмінно з цікавістю, з певною мірою сократівською наївністю. У дебатах про *Дивний новий світ* (1932) Олдоса Хакслі Брехт виступає проти тези вступної доповіді, що визволення продуктивних сил ніби призведе до зникнення криз, матеріальних нестатків і, таким чином, до зникнення культури. Брехт, який у цьому пункті повністю поділяє думки з присутнім Айслером, зазначає:

"Я думаю, що соціалізм ніколи не думав про задоволення матеріальних потреб. Соціалізм бачить недолік, який він хоче усунути. Де є сьогодні реальна тенденція задоволення значною мірою існуючих потреб?"⁴⁷

У розмові про тези Гюнтера Андерса йдеться серед іншого про питання, – так це формулює Ганс Рейхенбах – чи є можливим суспільство, "у якому реалізуються культурні цінності, які не виступають засобами пануючого класу, він не зловживає ними". У своїй відповіді Брехт спирається на сьому з тез Беньяміна Про поняття історії, а саме звертається до фрагменту про триумфальну ходу повелителів, які несуть із собою культурні надбання як трофеї.⁴⁸ Брехт запитує:

"Ви не боїтесь, що в основі культури завжди лежать потреби правлячих груп, що ці культурні цінності можуть бути вказані в певних прибутках?"⁴⁹

Трохи пізніше Брехт додає: "Могло б ще бути виробництво культури, але вже не у формі культурних надбань."⁵⁰ У журналі Брехт іронічно реферує дебати.

"Два десятиліття потому Ганс Айслер розповів Гансу Бунге, чому ці розмови наповнювали його та Брехта нетерпінням. "Книга Хакслі є песимістичною утопією, справжнім явищем занепаду – й до того ж дуже комічним. <...> Тут певною мірою представлено повне позбавлення світу від людей. Дивним чином мій друг Адорно та професор Горкгаймер знайшли у цьому прогрес, у той час як я полемізував проти.

Особливістю цього інституту у Франкфурті є те, що вони розглядають всі тенденції розв'язання проблем шляхом напівмарксизму як прогресивні. Прогресивним це може бути лише тоді, коли роль буржуазії знижується, й з задоволенням фіксується наступне зниження.

Я вважаю, що Брехт повністю поділяв ці погляди. Цим франкфуртистам (!), як Брехт їх називав, бракує справжньої готовності до боротьби проти буржуазії. Не можна бути марксистом без політики. До цього часу я читаю праці франкфуртистів і можу сказати, що вони страждають на загальне зло: вони хочуть лише бути розумнішими ніж буржуазні теоретики, але боротися з ними вони не хочуть. Отже, це привілейовані учні занепаду"⁵¹.

13.8.42

bei adorno diskutieren horkheimer, pollok, adorno, marcuse, eisler, stern, reichenbach, steuermann über HUXLEYs "brave new world". den H. beunruhigen einige phänomene der neuzeit. er stellt ein absinken der kulturellen bedürfnisse fest. je mehr eixboxes, desto weniger huxley. wenn man die körperlichen bedürfnisse allzusehr befriedigt (vizepräsident wallace hat bereits ein glas milch für alle menschen in aussicht gestellt), leiden die geistigen bedürfnisse. das leiden hat die kultur geschaffen; so wird wohl barbarei entstehen, wenn das leiden abgestellt wird? dr. pollok, der ökonom des instituts für sozialforschung (ehemals frankfurt, nunmehr hollywood), ist der überzeugung, der kapitalismus könne sich durchaus krisenfrei machen, einfach durch öffentliche arbeiten. marx konnte nicht vorhersehen, dass die regierung eines tages einfach strassen bauen könnte!- eisler und ich, etwas erschöpft durch den strich, werden leicht ungeduldig und "setzen uns ins unrecht", in ermangelung einer andern sitzgelegenheit.

Ілюстрація 5 – Брехт: Журнал (ВВА 280/25)

46 Zwischen den durch Protokolle überlieferten Seminardaten und Brechts Aufzeichnungen gibt es terminliche Widersprüche, die nicht aufgelöst werden können.

47 Max Horkheimer: *Gesammelte Schriften*. Hg. v. Alfred Schmidt und Gunzelin Schmid Noerr. Band 12: *Nachgelassene Schriften 1931-1949*. Hg. v. Gunzelin Schmid Noerr. Frankfurt am Main 1985, S. 575.

48 Vgl. GS I/2, S. 696.

49 Horkheimer: *Nachgelassene Schriften 1931-1949* (wie Anm. 46), S. 584.

50 Horkheimer: *Nachgelassene Schriften 1931-1949* (wie Anm. 46), S. 584.

51 Eisler: *Gespräche mit Hans Bunge* (wie Anm. 23), S. 39f.

Гюнтер Андерс зміг отримати від семінарів щось цілком позитивне, коли у 1985 році, сорок років потому, з ним заговорив на цю тему Гунцелін Шмід Ноер, видавець праць Горкгаймера. Для Андерса було "надзвичайно цікаво побачити, що у ці критичні роки було зроблено спробу, встановити духовний зв'язок між колами, які насправді не були тісно пов'язані між собою. Мається на увазі Брехтівське коло й коло Франкфуртської школи." Це "дійсно була спроба звести разом два камерних кола, які зазвичай грають окремо."⁵² Особи, які виступали посередниками та виконували функцію об'єднання були Айслер, Адорно й Бертольт Фіртель, з яким Брехт товаришував і який був одружений з сестрою Едуарда Штойерманна Залкою. З точки зору сьогодення помітним є те, як природно Андерс говорив про Брехтівське коло у каліфорнійські роки.

Приклад 3: Діалектика Просвітництва

Це єдині інтелектуальні точки дотику між Брехтом та Критичною теорією. У великих проектах інституту Брехт не брав помітної участі – ні у *Дослідженнях про авторитет і родину*, про які йому повідомив Бенямін, ні у *Проекті з радіодосліджень*, який міг би сподобатись піонеру радіомовлення Брехту,⁵³ або у дискусіях щодо теорії націонал-соціалізму. При цьому безперечно спільними були інтереси. Так само, як співробітники інституту, Брехт надавав великого значення аналітичній критиці буржуазного мислення, його економічних передумов і його псуванню в ідеології фашизму.

Коли Брехт взагалі щось сприймав, він ставився до цього критично, як у випадку з проектом щодо антисемітизму або досліджень про панування націонал-соціалізму. Статтю Поллока *Чи є націонал-соціалізм новим порядком?* Брехт прочитав як проголошення фашистського століття (пор. 27, 160). Серед матеріалів до *Розвідок упередженості* є лист до Стефана Брехта від 18 грудня 1944 року. Горкгаймер і Адорно, писав Брехт, розробили анкету, "за якою можливо встановити фашистський тип." І він реферував розмову, в якій він прямо-таки зловтішно вказав Адорно на працю Маркса *До єврейського питання* (пор. 27, 213н.). Разом із тим, читаючи п'єсу *Круглоголові та гостроголові*, Адорно знайшов аналогії до праці про антисемітизм.⁵⁴

Певно, це може дратувати, що Брехт не залишив жодного слова стосовно *Діалектики Просвітництва*, яку Горкгаймер і Адорно вперше опублікували у 1947 році у видавництві *Кверідо* в Амстердамі. До речі, також жодного примірника. Лише уривок, а саме нарис *Одисей або міф і Просвітництво* у четвертому номері першого року видання журналу *Значення й форма*. Проте, відповідні сторінки у примірнику Брехта не розрізані.⁵⁵

Яким був би коментар Брехта до передмови, у якій Горкгаймер і Адорно пояснюють, "самознищення Просвітництва" означає, що просвітницьке мислення так само, як інститути суспільства "вже мали зачаток до того регресу, який сьогодні скрізь відбувається"?⁵⁶ Імовірно йому б спала на думку віра Галілея у переконливість розуму. Розум перемагає також тоді, коли потрібні покірність і хитрість. Це було кредо автора Галілея. Хоча також і Брехт усвідомлював небезпеку краху Просвітництва,⁵⁷ проте його віра у виконання історичної місії була сильнішою. Виступи Горкгаймера і Адорно "на захист залишків свободи, тенденцій до справжньої гуманності"⁵⁸ Брехт вважав би плодами з Туї-республіки.⁵⁹ Пусті слова: заклики без розуміння суспільних причинних зв'язків.⁶⁰

52 Horkheimer: *Nachgelassene Schriften 1931-1949* (wie Anm. 46), S. 560f.

53 Ein Memorandum verwies ausdrücklich auf Benjamins „Hörmodelle“ und „auf Versuche und theoretische Äußerungen Brechts inbezug aufs Radio“, vgl. Adorno / Horkheimer: *Briefwechsel 1927-1969* (wie Anm. 16), S. 530.

54 Horkheimer: *Briefwechsel 1941-1948* (wie Anm. 24), S. 616.

55 Vgl. *Sinn und Form*, 1. Jg. (1949), H. 4, S. 145-180; vgl. *Die Bibliothek Bertolt Brechts* (wie Anm. 10), S. 521 (Nr. 3895). – Allerdings fällt auf, dass der Umschlag dieses Heftes heller ist als die anderen Hefte der frühen Jahrgänge von *Sinn und Form*. Ich schließe daher nicht völlig aus, dass es sich nicht um das ursprünglich in Brechts Besitz befindliche Exemplar handelt.

56 Max Horkheimer / Theodor W. Adorno: *Dialektik der Aufklärung*. Philosophische Fragmente. Frankfurt am Main ¹⁰1984, S. 3.

57 Vgl. den Schluß von *Bei Durchsicht meiner ersten Stücke*: „Alle fünf Stücke zusammen [...] zeigen ohne Bedauern, wie die große Sintflut über die bürgerliche Welt hereinbricht. Erst ist da noch Land, aber schon mit Lachen, die zu Tümpeln und Sunden werden; dann ist nur noch das schwarze Wasser weithin, mit Inseln, die schnell zerbröckeln.“ (23, 245).

58 Horkheimer / Adorno: *Dialektik der Aufklärung* (wie Anm. 55), S. IX (Vorwort 1969).

59 Sean Carney sieht in einer Passage der *Dialektik der Aufklärung* einen Widerschein von Brechts Theatertheorie, vgl. Sean Carney: *Brecht and Critical Theory*. Dialectics and contemporary aesthetics. London, New York 2005, S. 153. – Verwiesen sei in diesem Zusammenhang ferner auf die These von Hans Mayer, der zufolge Adornos Konzept einer Negativen Dialektik es durchaus erlaube, „eine Eigenart der genialischen frühen Stücke und Gedichte Brechts zu verstehen. Ein Dissident des bürgerlichen Herkommens und gleichzeitig ein Dissident der gesellschaftlichen Gegenspieler jener Bourgeoisie, die später ihren abtrünnigen Sohn mit gutem Grund verstieß“ (Hans Mayer: *Brecht in der Geschichte*. In: Ders.: *Brecht*. Frankfurt am Main 1996, S. 455).

60 Diese Haltung ist vergleichbar mit der 1953 in dem Gedicht *Nicht so gemeint* dokumentierten: „Als die Akademie der Künste von engstirnigen Behörden / Die Freiheit des künstlerischen Ausdrucks forderte / [...] / Kam ein betäubendes Beifallsgeklatsche /

Приклад 4: Туїзм / Зловживання інтелектом

Брехт поводить себе по відношенню до Франкфуртських співрозмовників непримиримо. Від відкидає все, що не відповідає його поглядам. Для зустрічей і бесід у Каліфорнії йому стає у пригоді старий сатиричний проект: *Туї-роман*. Ідея цього фрагменту прози, який тісно пов'язаний з задумом п'єси *Турандот*, виникла близько 1930 року, перші тексти написані у період з 1933 по 1935 роки. В еміграції з цього задуму виникла історія європейських інтелектуалів, що перебувають у вигнанні. Бен'ямін записав У 1934 році у Сковсбостранді:

"*Туї-роман* безперечно дає енциклопедичний огляд божевілля телект-уалів-ін (інтелектуалів); дія буде відбуватися, як це принаймні здається, частково у Китаї"⁶¹.

Туї-роман, за словами автора у 50-ті рр., повинен був називатися *Занепад туї*. До комплексу Брехт зараховував також "невелику збірку трактатів *Мистецтво підлабузництва та інші вміння*" (17, 460).

У записках 30-тих років можна знайти визначення: "Слово 'телект-уал-ін' має наступні значення: людина розумової праці, яка думає, відрізняє, точніше, формулює." (17, 68) Це означає: "Туї – інтелектуал цього часу ринків і товарів. Орендодавець інтелекту." (17, 153) Це моральні категорії. Вони не стосуються, якщо переглянути матеріал, певного соціального угруповання або напряму – вони не стосуються також Критичної теорії. Націонал-соціалістичні демагоги також називаються телект-уали-ін, туї. В одному записі в журналі щодо пропаганди у фашистській Німеччині Брехт називає себе старим дослідником туїзму.⁶²

Туї є поняттям боротьби, яке використовується, коли Брехт бачить інтелектуальну демагогію при владі, а також, коли він відчуває непрозорий фінансовий менеджмент. У *Туї-романі* є сатирична сцена з "зерновим лихварем Вей-лі" (17, 93), а саме у робочій фазі з 1933 року по 1935 рік. Це натяк на Германа Вейля, засновника інституту і на установчий капітал з аргентинської торгівлі пшеницею. Пшенична біржа Чикаго мала ключову функцію для Брехта у якості мотиву п'єси *Джей Мясник у Чикаго* та як джерело економічних даних.

Робота інституту була для Брехта з самого початку підозрілою через його передісторію. Це пояснюється його антибуржуазністю та його надто добре відомою відразою до заможних: Емілія Людвіга, Томаса Манна, Франца Верфеля. Гроші псують характер. Брехтівська антипатія це також рефлекс на зміни у співвідношенні сил та дискурсів. У Берліні можна було бути однакового напряму думок (як із Адорно) або зустрічати один до одного байдуже. У США раптово виникла ієрархія, яка викликала у Брехта щонайменше заперечення. Керівництво та інші члени інституту були натуралізованими американцями, дослідження яких були фінансово забезпечені.⁶³ Можна погодитися з Хансом-Отто Мюльайзенем: "Те, що Брехт зі своїми часто уїдливими докорами інтелектуалам хотів влучити й влучає в ліву інтелігенцію, є виразною ознакою розбіжностей з групою, до якої він відчував свою приналежність."⁶⁴

Брехтівський неологізм 'франкфуртизм' вперше з'являється у написаному близько 1929 року тексті з назвою видавця *Наочні заняття для нового бачення речей*. Проте, на мою думку, контекст не дозволяє зробити висновок про посилення на інститут соціальних досліджень. Не можна було б сказати про співробітників інституту, що вони утворюють "велику групу, яка править театрами."⁶⁵ Однозначно вказує на представників Критичної теорії слово у журнальних нотатках після семінару 22 серпня 1942 року: "У франкфуртистів" (27, 122).⁶⁶

Von jenseits der Sektorengrenze. / [...] Freiheit! erscholl es. Freiheit den Künstlern! / Freiheit rings herum! Freiheit für alle! / Freiheit den Ausbeutern! Freiheit den Kriegstreibern!" etc. (15, 270).

61 GS VI, S. 530.

62 28, 329 (19. Februar 1939).

63 Wiggershaus: *Die Frankfurter Schule* (wie Anm. 7), S. 434.

64 Hans-Otto Mühleisen: *Bertolt Brecht und die Frankfurter Schule*. In: *Bertolt Brecht – Aspekte seines Werkes, Spuren seiner Wirkung*. Hg. v. Helmut Koopmann, Theo Stamm. München 1994, S. 126

65 21, 304. Der Kommentar der Berliner und Frankfurter Ausgabe versteht diese Stelle als Anspielung auf das *Institut für Sozialforschung*.

66 Eisler nennt sie „Frankfurturisten“, vgl. Eisler: *Gespräche mit Hans Bunge* (wie Anm. 23), S. 39f.

Поштовх до поновлення роботи над проектом надав Айслер. У журналі від 12 травня 1942 року зазначено:

12.5.42
mit eisler bei horkheimer zum lunch. danach schlägt eisler für den TUIROMAN als handlung vor: die geschichte des frankfurter soziologischen instituts. ein reicher alter mann (der weizenspekulant weil) stirbt, beunruhigt über das elend auf der welt. er stiftet in seinem testament eine grosse summe für die errichtung eines instituts, das die quelle des elends erforschen soll. das ist natürlich er selber. die tätigkeit des instituts fällt in eine zeit, wo auch der kaiser eine quelle der übel genannt haben will, da die empörung des volkes steigt. das institut nimmt am konzil teil.

Ілюстрація 6 – Брехт: Журнал, 12 травня 1942 року (ВВА 280/10) – Брехт пише "Вейль": помилка за Фрейдом; Стосунки з Куртом Вейлем у цей час були дуже напруженими.

Посудина *Туї-роману* була відкрита для сприйняття досвіду з інституту. Проте Брехт не скористався цією нагодою. У Каліфорнії він пише поряд із нотатками у журналі та листами лише три сторінки з ключовими словами й текстовими фрагментами. У цьому можна побачити підтвердження того, що інститут по суті не підходив як туїстичний об'єкт. Брехтівська відраза не була літературно продуктивною.

Незалежно від цього *Туї-роман* не повинен нас занадто займати. Це не нарис з філософії, а, мабуть, трактат із соціології інтелектуалів. Зрештою, Критична теорія грає в *Туї-романі* лише допоміжну роль. Задум довго обходив Франкфуртську школу, а коли Брехту здавалось, що зустрічаючись з франкфуртистами, він зможе отримати нову духовну їжу, Туї-проект вже давно скотився до дешевої сатири. Тому не має сенсу докладніше зупинятися на питанні, чи намалював Брехт портрет Адорно в образі Мункі Ду з п'єси *Турандот* (пор. 9, 148н., 161 та 412), або чи стоять за образами Хунга і Квана, які повинні були стати туї, Горкгаймер і Адорно, що навряд чи відповідає дійсності. Радше мається на увазі перший-ліпший, як пропонують видавці Берлінського та Франкфуртського видань.⁶⁷

Історія про туї продовжувала жити по суті як жарт серед Брехта та Айслера, Фейхтвангера та Корша. Туї належать до "нашої культурної спадщини" (30, 277), писав Брехт Фейхтвангеру ще восени 1954 р. під час роботи над п'єсою *Турандот*. Тоді він вже давно втратив інтерес до протистояння з Критичною теорією й боляче дізнався, що інтелектуали є корумпованими не лише у буржуазному суспільстві.

Брехт сприймав Критичну теорію не як критичну, не як серйозний філософський напрям його століття. Він інстинктивно зрозумів, що відділяло його від Франкфуртської школи: її удавана насиченість, відмова від марксистської теорії, зміна предмету досліджень від суспільства до питань діалектики. Брехтівська позиція щодо різниці менталітетів і підходів була настільки суттєвою, що він ігнорував Критичну теорію як цілу філософську й соціологічну школу. Вона була для нього повною протилежністю активного мислення: не активне, більше того: корумповане мислення. Брехт визначив Критичну теорію як перевернуту; символічно показує цей переверт його неологізм „телект-уал-ін". Це було для нього мисленням заради мислення, не заради зміни світу. Франкфуртисти надавали йому лише докази "зловживання інтелектом" (19, 460). Ганс Майер вказує на термін "вибілювання" (намагання виправдати когось), який є організуючим у п'єсі *Турандот*, і він говорить: "Брехт приходить до ототожнення існування туї та зради."⁶⁸ Це, як вже зазначалось, не філософські судження, а, мабуть, соціологічні, політичні, такі, що стосуються стратегії поведінки. Та особисті: Джеймс К. Ліон не помиляється, коли він стверджує, що Брехтівське презирство франкфуртистів походить "більше з особистої антипатії ніж із ідеологічних розбіжностей."⁶⁹ Власна провокація полягає в тому, що Брехт скоротив Критичну теорію до дивної інтелектуальної історії. Таким чином він поставився несправедливо по відношенню до прихильників Критичної теорії.

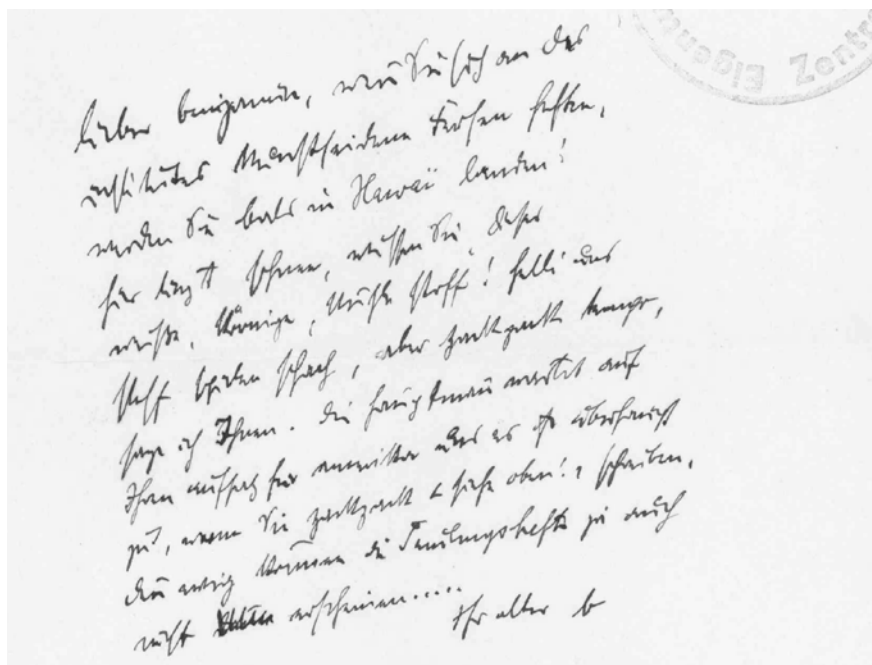
67 Vgl. „der Roman kann die Erziehung Hungs und Kwans zu Tuis sein“ (27, 28); dazu Mühleisen: *Bertolt Brecht und die Frankfurter Schule* (wie Anm. 63), S. 130f.

68 Hans Mayer: *Brecht in der Geschichte*. In: Ders.: *Brecht* (wie Anm. 58), S. 281. – Martin Jay sieht den Hauptvorwurf darin, daß die Intellektuellen des Instituts sich nach Ansicht von Brecht für amerikanische Stiftungsgelder prostituierten, vgl. Martin Jay: *Dialektische Phantasie*. Die Geschichte der Frankfurter Schule und des Instituts für Sozialforschung. Frankfurt am Main 1987, S. 240.

69 Lyon: *Bertolt Brecht in Amerika* (wie Anm. 31), S. 347

З іншого боку, зрозумілою є Брехтівська прикрість через те, що Беньямін на відміну від його колег у інституті не зміг втекти від ворога. Це шарнір, який зв'язує між собою обидва записи у журналі на початку. Брехт був детально поінформований про економічні та наукові стосунки Беньяміна з інститутом: стипендії, клопотання про дозвіл на проживання, видання праць, відхилення рукописів.⁷⁰ Він не міг витримати, що вигнанні до раю представники інституту неодноразово базикали про загрозу свободі. Вони не врятували Беньяміна зі старої Європи. І вони не надали також автору Беньяміну належну підтримку – так принаймні бачив це Брехт. Його інформував Андерс, якого, в свою чергу, інформувала Ханна Арендт.⁷¹

Брехт не піклувався про справедливість – ні стосовно філософії Беньяміна, ні щодо позицій Критичної теорії. Він мав свободу, брати те, що він якраз потребував. Як фігура Чапліна він відрізав те, що випирало, виступало за певні межі. Це підхід митця; тому Брехтові йшлося не про розкриття філософського напрямку у його складності, а про виокремлення окремих аспектів, які у певний момент йому щось говорили без огляду на їх контекст. Франкфуртисти отримали покарання, тому що вони надто мало зробили для Беньяміна. І тому, що вони квапливо та, відмовившись від активного мислення, намагалися пристосуватися до Нового Світу. До світу, у якому Брехт почував себе чужим і нещасливим: "місто легкого життя", без пор року й без запаху "острів Таїті у мегаполісі".⁷² Можливо Брехту також спало на думку те, що він написав Беньяміну шість з половиною років тому – це його постскриптум у листі Хелени Вайгель до Беньяміна від 6 лютого 1935 року. Він містить підступну характеристику інституту, рекламування переваг Старого світу та пророцтво. Воно не справдилося.

Ілюстрація 7 – Брехт Беньяміну, 6 лютого 1935 року (WBA 123/3): Любий Беньямін, якщо ви йдете назирці за інститутом, Ви можете скоро опинитися на Гавайях! Тут лежить сніг, знаєте, це така біла, зерниста, прохолодна субстанція!

Дозвіл на використання ілюстрацій люб'язно надано спадкоємцями Бертольта Брехта й Гамбурзьким фондом підтримки науки й культури.

З німецької переклала Світлана Соколовська

70 Vgl. u. a. Benjamin an Brecht, 9. Januar 1935 (zu einem Amerika-Stipendium u. zum Druck der Spracharbeit; GB V, S. 18); Margarete Steffin an Benjamin, 12. Dezember 1938: „wieso drucken die Ihnen nicht den baudelaire? brecht würde sich sehr für die gründe interessieren. er fragt, ob Sie nicht doch ausführlicher darüber schreiben können.“ (zitiert nach Wizisla: *Benjamin und Brecht* [wie Anm. 19], S. 266); Benjamin an Steffin, 20. März 1939 (Benjamins Informationen über die Arbeit an der Neufassung; GB VI, S. 243f.; Steffin an Benjamin, Mitte Mai 1939 (erneute Erkundigung; vgl. Wizisla: *Benjamin und Brecht* [wie Anm. 19], S. 267, u. die dort erwähnten Antworten Benjamins).

71 Vgl. Hannah Arendt an Günther Anders, 7. August 1941. In: *Arendt und Benjamin. Texte, Briefe, Dokumente*. Hg. v. Detlev Schöttker u. Erdmut Wizisla. Frankfurt am Main 2006, S. 150.

72 Vgl. 27, 10, 27, 50 u. 27, 10.